

В.С. Федришиненко

**НЕ ШАНОБЛИВА РАМА, А ТІСНІ РАМКИ:
ПИСЬМЕННИК В АВТОРИТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Загальновідомо, що комуністична ідеологія і радянський режим в Східній Імперії подавлювали свободу слова, і письменники та митці, незалежно від їхнього переслідування. Хоч комуністична конституція і декларувала свободу слова чи загальні права людини, та це лишалося в кращому разі лише на папері. Насправді письменник, митець і навіть вченай лише мали право мати право на... свободу думки і думки, інакше все було навпаки. Тому видатний український поет Василь Симоненко - совіть пригнобленої нації ще в 60-х роках назвав Радянський Союз образним висловом - Країна Навпаки. Саме ця метафора дуже точно передає суть совітської імперії.

На теренах Радянського Союзу впродовж усіх майже сівдесятьох літ існували в'язниці, де утримували людей, які висловлювали нехвалу з існуючим режимом, критикували його. Знову ж-таки, перед світом казалося, що в СРСР немає політичних в'язнів, насправді вони були. Ще більше в'язнів було "посаджених" за так звані криміналі, насправді ж - за вільнодумство. Тільки ж для звітної цифри підводилася інша стаття. Дисидентський рух - з цього плану. Судочинство було підпорядковане пануючому режиму, і всієї свободи були тільки паперовими деклараціями.

Зрозуміла річ, говорити про розвиток культури, мистецтва і літератури за таких умов проблематично. Навіть визнані авторитети слова, як, наприклад, Олесь Гончар чи Дмитро Павличко, не кажучи вже про Ліну Костенко, переслідувалися і втискувалися в рамки, або критикувалися, якщо ті "виходили" за рамки, як у громадській роботі, так і літературній творчості.

На Україні були жакливі умови для письменницької роботи. Класика ревізувалися. Жоден український письменник-класик не мав академічного видання, яке не знало б цензурних, власне, ідеологічної цензури, втручання. Навіть Тарас Шевченко, навіть Іван Нечуй-Левицький, навіть Леся Українка... Замість планованих сто томів Івана Франка ледве вийшли п'ятдесят та й то уривками, з купюрками раніше друкованих статей тощо.

Замовчувалися не лише окремі твори, цикли, групи творів майже в кожного письменника-класика, фактично, були вилучені з читачького і наукового обігу грандіозні постаті, як Панько Кудіца. Цілі пласти культури були кастровані радянською ідеологічною цензурою,

і навіть давня література України. Якщо Бориса Грінченка як-так визначали лексикографом, то вся художня творчість замовчувалися. Чи ми хтось згадали, що Панько Кудіца чи Іван Нечуй-Левицький перекладали Біблію? Багатьом видатним майстрам слова, авторитетам минулого приписувалося хуторянство, вузьконаціоналістичний погляд на світ і всі проблеми в цьому. А тим часом росіяни видавали повні зібрання творів своїх класиків і навіть такі сумнівні постаті, як Вікторіон Белінський підтягували до рівня класиків, не зважаючи на те, що названий "естет" згуцався з імені Тараса Шевченка, називаючи його "горляким п'яницею", а ім'я Панька Кудіца схарактеризував теж як "жак свінська фамилия".

Ще гірше стояли справи з українською літературою початку ХХ-го сторіччя. Тут все прочитувалося під дозупом прийняття чи неприйняття так званої жовтневої революції 17-го року. Чимало українських письменників загинуло в гулагах у 20-30-40-х роках. А ті, що вижили (як, наприклад, Володимир Сосюра, Олександр Довженко, Максим Рильський, Павло Тичина) чули себе заложниками, Остин Вишні лише після відбуття "північної десятирчки" повернувся до творчості. Фактично лише з розвінчанням культу особи Сталіна настала коротка відлига, яку називають хрущівською. За цей час встигли вискочити деякі зібрання творів українських класиків, навіть серія "Українська довжовтнева література" (примірно вісімдесят томів), написалися історії української літератури, історія українського кіно, історія українського театру, історія українського мистецтва тощо. Не треба думати, що це були об'єктивні наукові історії. На всьому стояла печат комуністичної ідеології. Але все ж таки.

Якщо говорити про українські терени до кінця, то замовчувалися з цілковитим вилученням з літературного процесу письменників-емігрантів. Тобто величезний пласт українського письменства по Другій світовій війні існував лише у спецризах бібліотек, як і вся довжовтнева продукція та й уже доволісна і навіть добрежневська.

І така ситуація була в усіх радянських республіках, як з літературою, так фольклором, так історичними постатями, так і наукою. Лише в Російській Федерації як старовосєстринській республіці і росіянинові як старіюбратньому народові не лише українцям, а й вірменам, казахам і т.д., дещо дозволялося. Але в рамках дозволеного.

Чи треба казати, що в таких тоталітарних умовах найгірше було в окремих регіонах, де на сторожі стояли свої пси. Загальновідомо, що найкращими вартовими біля печей крематоріо були самі євреї. Так і в

національних літературах. Росіяни не треба було довго розбиратися, хто такий Шаміль - герой епосу кавказьких народів, не зробив радянський аварець краще за будь-кого. А такі радянські українці, радянські грузини, радянські узбеки були всоди. Відомо, що на Україні чимало дров виламав не так Лазар Каганович, як його нарічли: відомий Олександр Корнійчук чи Микола Бажан і нікому не відомий псевдокритик Лазар Санов (здається, справжнє прізвище Кацнельсон). Ціла когорта запроданських літературознавців краю Миколи Шамоті, якого називали Миколою Срамотою, засіли були в Академії Наук, зокрема в Інституті літератури, і не давали ходу не тільки пошлем візням в літературі, а й заважали у вивченні далеко історичних моментів в літературному процесі. Таким чином досягалось потрібне, хоч і викривлене, уявлення про історію літератури того чи іншого народу.

Регіональна ситуація в стохрат була гіршою за формальною столицю, як у Києві, так і в Грузії, так і в Альма-Аті... Жодне діаспорне ім'я, будь-воно й геніальним, замовчувалося. Наприклад, хто на Україні з пересічних громадян чи навіть письменників чув ім'я поета професора Василя Барки, якого Іван Дзюба назвав геніальним українцем ХХ-го сторіччя, власне, найбільшим національним поетом.

Пошеки за тоталітарного часу прогресивні люди говорили між собою: коли в Москві ЦК КПРС крутне гайку раз, то в Києві (чи іншій пригнобленій столиці невеликої республіки) крутиться двічі, а в регіоні, в Ужгороді... тричі: тут гайка затиснута.

Літературний процес Галичини, Буковини й Закарпаття в історії української літератури мав окремий статус. Він полягав у тому, що тут ретельно все просіювалося на ситі, цензурувалося, усікалося. Щоб створити ілюзію об'єктивності вивчення літературного процесу цих країв, що злилися з Україною внаслідок анексії земель з падіння Берліна в 1945 р., коли совіцька армія дедь не дійшла до Атлантичного океану... Тут ішов особливо ретельний відбір і майже нічого не витримувало "радянських (комуністичних) вимог" до спадщини... Вище казано, що навіть Іван Франко, який переклав фрагмент "Капіталу" Маркса і, зрештою, симпатизував соціалістичним ідеям чи точніше б сказати соціал-демократичним, навіть він визнавався "надолонину". Якщо лише чотирнадцять віршів не увійшли до 50-томника Івана Франка, то кількість не введених статей обраховується сотнями, і сотні тих, які увійшли, надруковані з величезними купюрками... Говорити про наукове вивчення спадщини чи її повноту не можна. І це йдеться про титанів праці і мислі.

На регіональному рівні ті ж західно-українські класики відносилися вже як додаток до великих імен. І завжди багато про замовчувалося. Група західно-українських прозаїків, що були особисто знайомі з Іваном Франком, лише завдяки цьому знайомству й називалися. Це стосується і письменників жіночої статі. А письменництво-жінки в другій половині ХІХ ст. і першій половині ХХ-го на західних теренах - явище надто поширене. Може, тут назив польської культури? Та кого б я зараз не назвав від Василя Стефаника чи Ольги Кобилянської до Тимофія Бордуляка чи Осипа Маковця - кожен західноукраїнський письменник був підданий комуністичній кастрації перш ніж повернутися перевиданням в Радянській Україні до свого читача в новому поколінні.

І виростали нові покоління багатьох народів колишнього Радянського Союзу, які не знали своєї справжньої історії, свого фольклору, своєї культури, своєї літератури. Особливо трагічними в цьому плані були "західники", як називали всіх представників Західної України, в тому числі галичан і буковинців та й... закарпатців, хоч до останніх цей термін - "західники" - є дещо прив'язаним.

Специфіка Карпатського краю, що понад вісім сторіч перебував у складі Австро-Угорщини, а перед тим мав свою умовну й конкретну специфіку, що могли би вкреслюватися й віддаленим поняттям державності в якомусь примітивно-первісному значенні терміна, - вона диктує тяжіння до Західної Європи упродовж всього обозримого часового простору, а відтак у жодному разі не може рахуватися східними теренами Європи, оскільки є не лише суттє, а й географічно Центральною Європою, тобто центральноєвропейським регіоном.

Уже сформований авторитарний режим СРСР зупинився в 44-тому році на так званому Закарпатті, яке тоді спільно було названо Закарпатською Україною, позабувши термини інші - Подкарпатська Русь чи навіть Карпатська Україна, бо вже, по анексії, ішла підготовка до приєднання краю на правах області до України, і треба було скосити всяку специфіку і самобутність, - словом, той режим зігнувся з народом, який кидав квіти на завойовницькі танки, поїв молоком воєнів завойовницьких дивізіонів і т.д. Не знав мій добрий, мирний, богобоязливий, чесний і ширий народ, хто своїм чоботом ступив на його землю. Брежнєва комуністична пропаганда навіть зробила своє чорне діло, яке довершили загони ЕнКаВесС та СМЕРШу. Завдання пропаганди, науки як предмету вивчення і всього довкола цього полягало в одному - наразі замовчати всяку специфіку, щоб потому легше її стерти, нівелювати, задушувати, знищити... Це

йшло за тим же сценарієм Москви: з усіх народів соціалістичної імперії зробили радянців (термін одиного з українських графоманів). Карпати рутени довго не давалися й не далися, зрештою. Однак, саме наша культура, наша наука, наша література, навіть наш менталітет, який ніби-то є трохи не генно вщорупшим, таки знашли страхітливих втірат.

З ліквідацією зверху національності "русин" (в осмму прочитини "рутен") водночас було ліквідовано й республіку Закарпатська Україна та на пташних правах під акомпанемент "ура", що означає на мові оригіналу "смерть!", переродженою в область. А це в свого чергу потягнуло закриття всіх русинських шкіл, знищення крайових бібліотек, як у просвітницькому напрямку, так і Духовничівському. Це стосується й газетно-журнальної періодики, оскільки не існує народу як народу, а значить і мови як мови того народу, то яка може бути мова про друковане слово чи школу. З ліквідацією цих інституцій зачалося клопування нової людини на зразок московита. В наш край хлинуло чимало партійних і господарських "спеціалістів", покликаних винищити місцеву специфіку.

Почалося все із заперечення десятилькь минулого й творення нових ідолів, яким належало поклонитися. У цьому зв'язку стоїть і ліквідація греко-католицької церкви як дуже сильного інституту впливу на менталітет народу. Призначені на всі ключові посади в обласному "уряді" більшовики поселеними темпами намагалися асимілювати корінне населення. Було перетворено в картон на асимілювати корінне населення. Було перетворено в картон на переробно-целюлозній Рахівській фабриці чимало комплектів неродичних видань 20-40 років, чимало книг, але й ця машина виявилася безцільною. Обезлюднена і обезличена історична наука, спотворений фольклор, понадцерблюваний літературний процес, який заяв прогалинами, білими плямами на кожному міліметрі, знищення господарського механізму з приватною власністю на землю та мали фабрики, знищення селянства як класу, - все це тяжко позначилося на дальній долі краю. Інтелігенція була просто заложена й паралізована. Війна, СМЕРІЩ, НКВС забрали жогтя багатьох здорових людей. Це довершилося пізніше репресивними органами радянської влади як тоталітарного режиму. Знівельована кадрова політика з орієнтацією на місцеві кадри. Деякі ж місцеві кадри подалися на службу новому режиму. Все, що культивувалося за часів Першої Чехословацької республіки під президентством геніальної людини XX-го віку Томаша Гарика Масарика, що скромно стояла на одній з центральних площ Ужгорода і була замінена на і'десталі диктатором Сталіним, - все те

примітно й підло перекреслювалося з підведенням під це історичної наукової бази.

На рівні літературного процесу, де запанувала "радянська естетика" в особі якогось Олександр Гнєвського та численних ідеологічних секретарів, якого потому змінив доморощений літературний кат, внаслідок сталінсько-брежнєвського часу й суєтського гнізда, - зачалося заперечення здобутків минулого й вирисовування перспектив у майбутньому, хто з місцевої мови перейшов на українську, а що лишке (перспективніше) - на російську. Зачався розгром Будителства як явища, притаманного майже всім центральноєвропейським країнам і краям.

Усі місцеві письменники XIX чи XX сторіч оголошуються українськими. Навіть "Історія карпатських русинів" Михайла Лучия - Поша вважається працею української історіографії. Так само українська концепція підведена до постаті Августина Волошина чи Олександра Духновича, чи Луки Дем'яна, чи Федора Потушняка, - все одно. Всі згадані письменники, а тут і Андрій Папрус-Карпатський чи Юрій Борнош-Кум'ятський, Василь Гренджа-Донський чи Олександр Маркуш, і т.д. оголошуються українськими (а не лише україномовними) письменниками. Привда, за радянського режиму окремі імена, як Зореслав (Степан Сабол) взагалі замовчувалися. Натомість по-радянському героїзувалися випадкові імена - Дмитра Вакарова, приміром. Як своя онора, ціла планета, працювали на Закарпатті письменники-чужинці, які мимоволі, а то з волі панівної і керуючої, затулювали собою творчість Івана Чендея чи Михайла Томчанина, Юрія Мейгеша... Трудно, росли свої кадри пізнього призову - Іван Долгош, Петро Скунь, Василь Басараб, Дмитро Кешеля... їм доводилося, умовно кажучи, вірно служити, щоб завоювати дозвілність об'їздованого Білого Дому Ужгорода-краю. Чи дивно, що довгий час ані ректором УжДУ, ані директором видавництва "Карпати", ані редактором провідної обласної газети не міг бути місцевий чоловік "Допомагали" кадрами з Великої України... Ці кадри назамали дров не лише в науці чи культурі, господарстві. Вони спровадили в могилу лакал-патріотів європейського зразка - Петра Літура, Федора Потушняка, Андрія Ігната... Зусиллями чужинців та з поміччю панівної ідеології лакал-патріотизм переслідувався, він ототожнювався з українським буржуазним націоналізмом, в якому ледь не зникували мідяра русинського походження Вілмона Ковача та єврей Фелікса Кривіна.

цензурою на рівні останньої коректури, що за тих часів означало одіозний випадок. Один з них, скажімо, повість "Останній опришок" про часи чехословацького періоду - лише тому, що хтось на мене доміс в КГБ, паче б я публічно висловився, що десерт радянських танків у Прагу серпня-68 був окупаційого, а не братньою допомогою - і подальшені контрреволюції.

І лише оксамитова революція в країнах Сходу-89 дозволила мені вільніше дихнути в отчому краї, стати собою, дістати можливість професіонального росту як письменника.

Деякі моменти. Лише через двадцять років після написання мені зумів видати історичний роман "Бранці лісу", написаний на основі повісті "Останній опришок" (а також видати і її саму). Мій роман в психологічному ключі, в стилі потоку свідомості. Він не відповідав вимогам соціалістичного реалізму. І зате його не пустив до друку академічний рецензент Олексія Мишанич. Не міг я видати і свої поезії так, як вони видані зараз: там багато інтимної лірики і жодного рядка про комуністичну партію чи її "творця"-вождя. Не міг я і мріяти навіть про видання у двох томах книги "Срібні сльози", що є поетичною симфонією. Навіть мої дитячі вірші могли нести небезпеку рідянському режиму. В модерністському стилі написано мною і роман про Александра Духновича, в такому ж стилі твориться зараз і роман про Масарика (права, з тією різницею, що останній - рутенською мовою). В поемі я намагався оспівати постать Августина Волошина (а також і в модерністській повісті), дегероїзувати Дмитра Вакарюка. Я легко долав заборонені теми, як у поезії, так і в прозі. В роботі мною модерністську драму, також подкарпатсько-рутенському "Рибачиня на Дунайові". Я, думаю, одним з перших у краї здолав самоцензуру. І адячний зарубіжним оцінювачам мого письма: проф. Павлу Роберту Магочію, проф. Елайні Русіно, проф. Лука Калві.

Мені здається, що в багатьох моментах я позбувся психології рба комуністичного режиму, і пройшов дуже далекий шлях від своїх трьох підліткових за радянського режиму книжечок до нинішньої підготовки десятичного зібрання своїх творів. У багатьох моментах я був першим ще за тоталітарного часу. Першим - сказав добре слово про Александра Духновича, пісезію Федора Потупишика. Першим мовив "Я - русин, мій син - русин" (цей син зараз принос в крайовій газеті "Фест", яка має у принципі проукраїнське спрямування).

Згідно легенди, разом з Іваном Чендесем, Волошем Ковачем, Феліксом Кривіним, Петром Скупцем, я, Володимир Фединишинець, мав бути арештованим в другій половині 60-х років чи напочатку 70-

х, навіть в другій половині 70-х. Але пронесло. Чи випадково? Не могли чи могли нинішні проукраїнці Чендей та Скупці, покірний уже маляр Ковач та єврей Кривін, що виїхав до Ізраїлю, та я, карпатськорутен, становити антирадянську групу як українські... буржуазні націоналісти? Все могло бути добре спродуковано у КГБ. Та пронесло. Чи випадково? Згідно з тією ж легендою, до Ужгорода приїхав високий офіцер КГБ, пізніше найвища особа, в українській Безпечі, чюдом прем'єр-міністр України - не секрет, що Євген Кирилович Марчук. Він-то й накупив у мене наші книги в "Кобзарі", а цілу ніч читав їх у готелі "Ужгород", аби радітися іранці в туюного секретаря по ідеології обкому партії, чи є підстави для ізоляції цих письменників. Якщо вас не заарештували, треба думати, що підстан не було й сфабриковано. Я радий, що один з моїх віршів з книги "Секунди серця" високий офіцер назвав не антирадянським, а філософським. Про все це я довідався уже лише через двадцять років по всьому, в часи самостійної України. І вже тепер знаю, що в долі українських дисидентів і письменників, які вижили, Євген Кирилович Марчук зіграв не другорядну роль, не виконавши установок ідеологічної служби компартії України. Най це буде відоме й науці.

Я особисто адячний цьому високому офіцерові КГБ, бо хто знає, чи зумів би я вижити в брежнєвському концтаборі для українських інтелігентів. А якщо б і вижив, то наврод, чи зумів би зробити в рідній літературі стільки, як зробив дотепер.

Авторитарне суспільство вбиває творчу особистість. Воно не дозволяє навіть мріяти. І лише сильна особистість. До таких зараховую і себе, - може писати в шухляді з надією на майбутнє. Я писав, але дуже тяжко уявлялося мені майбутнє. А вже таке, як є, і зовсім не уявлялося. Я віря, що написане мною буде опубліковане колись після смерті. Але коли? І ким? А що вже нинішню з того, що написав в роках 90-х, те не уявлялося зовсім.

Отже, свою творчість чітко ризику розділити на три періоди. Перший - написане за тоталітарного режиму, хоч, звісно, не на славу йому. Другий етап написане за часів самостійної України вже, власне, за це десятиріччя (90-ті роки). Третій етап, це - писання від дашого моменту й рубежу сторіч-тисячоріч. Думаю, третій етап мав би стати вищим у творчому доробку чи спадщині, адже він протікає в режимі свободи слова і якось досвід цієї свободи - досі. Він за моменту прав людини, хоч би лише за моменту права на таке право, але це вже більше, ніж безправ'я. За третього етапу, очевидно, я м'якому спокійні

умови й можливості розвивати модерністське письмо як стиль, вдосконалювати його.

Такий висновок з особистого. Коли глянути на крайовий процес наукового і культурно-мистецького та літературного розвою на процес загально-крайовий, - висновок запрошується таковий: оптимістичний. Йде нове осмислення подій далекої минувшини й недалекої та сьогодення. Йде оцінка й переоцінка цінностей. Зрештою, стався примий злам у свідомості країн і самоусвідомлення себе, самоідентифікації. Цей злам приведе до набутків у науці й мистецтві, культурі та літературі. Народжується новий, нормальний погляд на минувшину і на майбутнє. В епіцентр ставиться не людина взагалі, а конкретна людина, індивід, який має ім'я. А покосіння слідує не імперії, а маленькій національній державі, не великому чисельно народові, а самотній меншині в центрі Європи. І все це діється за умов, коли Європа перекроється не державними кордонами, а ти старенька Європа членується на молоді здорові регіони. Бо майбутнє, вважають прогнозувати, за регіонами. І тим своєрідніші, самотніші ці регіони, тим багатобарвішша і цікавіша Європа. У такому разі Карпати, Рутенія зі своїми карпато-рутенами, що довго і мирно співживуть зі словаками, румунами, мадярами в тих же Карпатах, як колись і для певної групи німців, євреїв, ромів, - у такому разі ринкова політика регіоналізації обнадіює. В нових умовах і виризнана лінія літературного процесу, на якому в даній статті акцентовано, буде поступово випрямлятися. Але ні теоретично, ні практично ця лінія ніколи не буде прямою, наче стріла. Бо прямим, напевно, буває лише примітив. Всякий процес як лінія є складним, неоднорідним явищем, що містить і пунктирність, і неоднорідне потовднення цієї лінії на різних відрізках у часі і просторі. Лише одного не хочеться заняти, чуті чи бачити, щоб - ця лінія процесу десь колись грубо обірвалася перервою, навіть переродилася в перерву, бо це порушення природного поступу. А таке стається лише за авторитарних режимів. Та в ХХІ сторіччя чи третє тисячоріччя авторитаризм, тоталітаризм, як будь-який анахронізм, в тому числі й утопічний комунізм, брати не треба, бо це пригальмує прогрес, поступ, знівелює загальне чи регіональне письменство, мистецтво, культуру, науку, втрутитися в менталітет народу на генному рівні, обернеться трагедією окремої людини, ба навіть цілого віку, як, наприклад, ХХ-го.